

К-14038
П 289224

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 131
ФІЛОСОФІЯ

ВИПУСК II

31 коп.

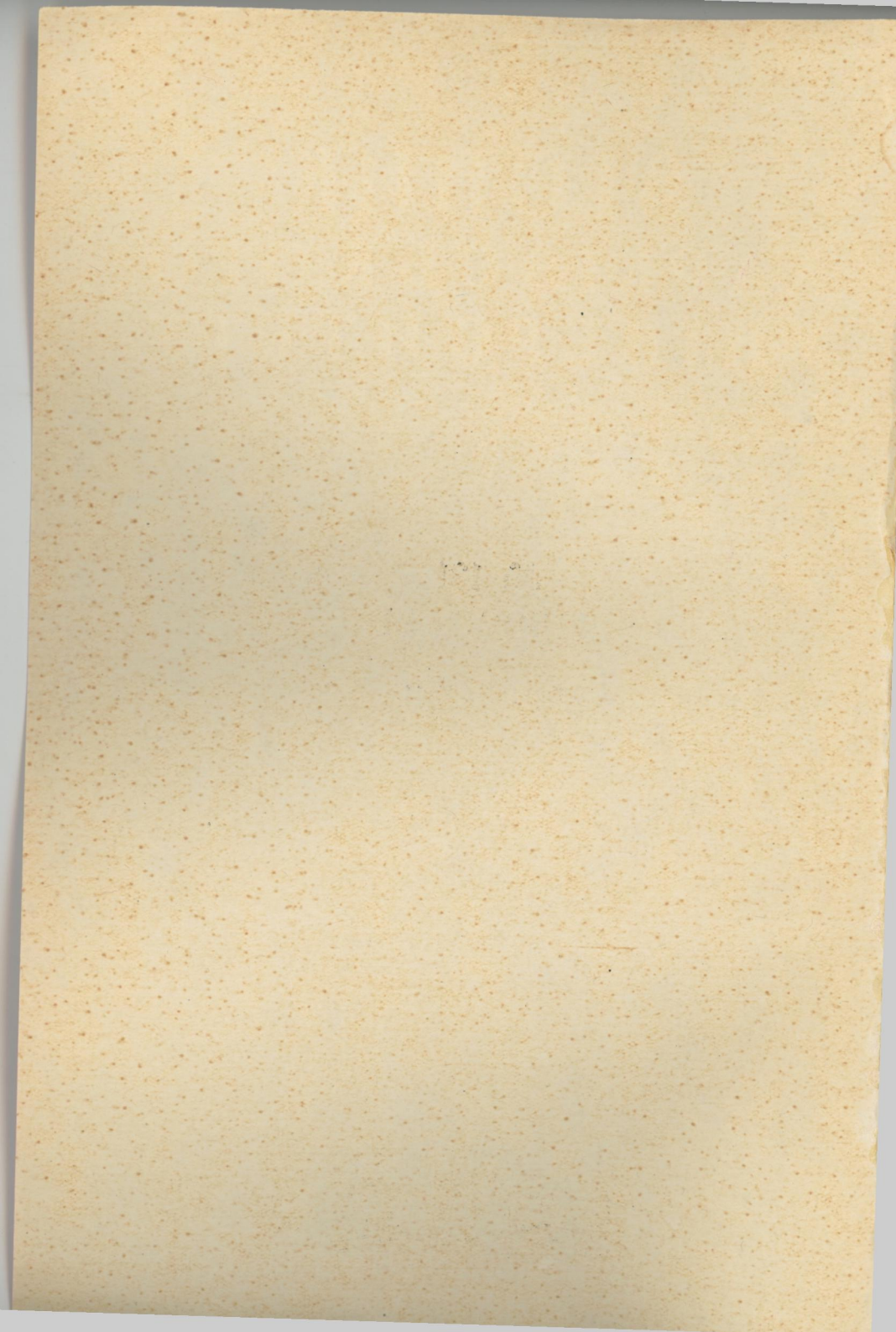

V.N. Karazin Kharkiv National University

00280645

3

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 131

ФІЛОСОФІЯ

ВИПУСК 11

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Харків—1975

У віснику вміщено статті, в яких висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі її розвитку, аналізуються особливості наукового спілкування, розглядаються зустрічні плани підприємств як ефективна форма залучення трудящих до управління виробництвом, соціалістичний виробничий колектив як нова історична спільність людей тощо.

Видання розраховане на науковців та викладачів вузів.

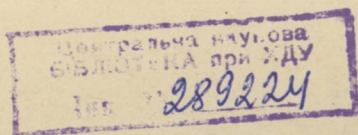
Редакційна колегія:

Ю. Ф. Бухалов (відповідальний редактор), Я. С. Блудов, О. О. Мамалуй, В. П. Педан (секретар), Г. М. Садовський, М. В. Тополя.

Адреса редакційної колегії:

Харків-77, майдан Дзержинського, 4, університет

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією *Г. І. Шинкаренко*

В. О. КОВАЛЬОВА

**ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ ОСНОВУ АНАЛІЗУ ПОНЯТЬ
«ДІАЛЕКТИКА» І «МЕТАФІЗИКА»**

Дослідження проблематики «діалектика» і «метафізика» з перших же кроків наштовхується на безліч тлумачень цих термінів в історії філософії, на неоднозначність їх уживання в марксистській і сучасній буржуазній філософії.

В історико-філософських дослідженнях часто посилаються на труднощі у визначенні спільного для всіх історичних форм змісту «діалектика» та «метафізика», на певну незалежність протилежності діалектики і метафізики від основної філософської протилежності матеріалізму та ідеалізму. При цьому дихотомія діалектики і метафізики трактується не тільки автономно, поряд, а не разом, не в зв'язку з основною філософською протилежністю, але нерідко й протиставляється останній. «Розгляд домарксівської філософії,— пише В. В. Соколов,— переконує, що по суті не було боротьби діалектики і метафізики, якщо цю боротьбу розуміти як боротьбу взаємовиключних тенденцій і тим більше таборів в історії філософії, аналогічну боротьбі матеріалізму та ідеалізму» [9, с. 269].

Основою утруднень у цьому питанні Т. І. Ойзерман вважає «дослідження метафізичних систем у їх відношенні до головних філософських напрямків», тому що «протилежність між ними і антиметафізичними вченнями не завжди співпадає з протилежністю між матеріалізмом та ідеалізмом» [7, с. 187]. І, звертаючи увагу на складність аналізу таких напрямків, як емпіризм, антропологізм тощо, котрі можуть бути як матеріалістичними, так і ідеалістичними, піднімає досить важливе, щодо методології, питання про характер зв'язку діалектики й метафізики з основним питанням філософії [7, с. 13].

У нашій довідковій і спеціальній літературі при аналізі проблеми двох основних концепцій розвитку утвердилося уявлення про конкретно-історичний характер змісту і форм діалектики та метафізики. При цьому зазначається, що етимологічні, формально-логічні і змістовні характеристики й визначення не тільки відповідають різним їх історичним формам, але нерідко

набувають і прямо протилежного значення [11, т. I, с. 402—408, т. 3, с. 475—478; 9, с. 249, 268].

Якщо виходити з визначення діалектики як вищої форми філософського самопізнання, послідовного наукового методу мислення, то воно не придатне щодо домарксівських (і немарксистських) філософських систем. В. В. Соколов, виходячи з того, що в філософських системах минулого поєднувалися діалектичні і метафізичні елементи, заперечує загальний характер протилежності діалектики та метафізики, вважаючи неправомірним уживання термінів «діалектика» і «метафізика» в їх сучасному значенні для аналізу і характеристики поглядів філософів минулого [9, с. 268—269]. Проте при подібному розгляді не можна, не впадаючи в протиріччя, вважати вірним і твердження про те, що боротьба матеріалізму та ідеалізму є кардинальним протиріччям всієї філософії, усіх її історичних форм і видів, оскільки матеріалістичні системи минулого включали в себе ідеалізм у галузі історії, а в ідеалістичному, перекрученому в цілому світорозумінні містилися раціональні моменти справжнього розуміння зв'язків і відносин реального світу і його пізнання. Саме в цій непослідовності і суперечності знаходить пояснення той факт, що одні й ті ж учення в історії філософії були теоретичною основою для розробки різних (і прямопротилежних) концепцій. Щодо цього показовою є історія філософії Б. Спінози, Г. В. Лейбніца, І. Канта, Г. В. Гегеля та ін. — усіх тих мислителів, у системах яких об'єктивно, незалежно від суб'єктивно поставленої мети і оцінки досягнутого, здійснювалося подальше удосконалення і розвиток філософської свідомості.

Зазначена позиція аналізу понять «діалектика» і «метафізика» знаходить відбиття в загальній для літератури тенденції відособленого розгляду основного питання філософії і двох концепцій розвитку, котра не дає можливості розкрити внутрішню складність, суперечність (діалектику) історико-філософського процесу; проявляється в методологічних труднощах, абсолютизація яких приводить до уявлення про принципове розрізнення термінології та проблематики в марксистській і немарксистських філософських системах.

Думка про винятковість, ізолюваність діалектичного матеріалізму від філософської традиції Заходу давно й активно проводиться буржуазними істориками філософії. Особливо наполегливо вона актуалізується у тлумаченні поняття «метафізика»¹.

¹ В енциклопедичній літературі Заходу прийнято пояснення метафізики як учення про надчуттєві принципи буття [14, с. 260; 15, с. 320]. Чимало представників сучасної буржуазної філософії (І. Гессен, М. Хайдеггер та ін.) у підручниках і посібниках відтворюють визначення філософії в цілому у дусі «Метафізики» Арістотеля, як учення «про основи і начала всього сущого» [8, с. 56—59].

Відмітною особливістю тлумачення терміну «метафізика», спільного для всіх напрямків сучасної буржуазної філософії (як тих, що боротьбу з метафізикою роблять відправним пунктом визначення своїх програм, так і тих, що намагаються обґрунтувати статус метафізики як філософської дисципліни), є відсутність її розуміння як антидіалектики, антиподу послідовно матеріалістичного розв'язання основного питання філософії [10, с. 31—32, 83—84, 250—251; 8, с. 137—139; 13, с. 74 та ін.].

Безсумнівним залишається той факт, що й під прапором заперечення метафізики, так само, як і під лозунгом її захисту й реставрації, точиться запекла боротьба сучасного ідеалізму проти діалектичного матеріалізму. Таким чином, проблема аналізу понять «діалектика» і «метафізика» у їх відношенні до основної філософської протилежності матеріалізм — ідеалізм має не тільки глибокий теоретичний та методологічний зміст, але й набуває актуального ідейно-політичного значення.

У «Філософських зошитах» В. І. Ленін наводить такий вислів Гегеля: «Неправдиве повинно бути доведене, як неправдиве, не тим, що протилежне істинне, а в собі самому» [4, т. 29, с. 211—212].

Поняття «діалектика» і «метафізика», як гранично широкі узагальнення в марксистському тлумаченні, в однаковій мірі прийнятні до будь-яких історичних форм їх виявлення. Матеріалізм і ідеалізм класики марксизму всебічно обґрунтовували як «корінні гносеологічні напрями», головні типи, способи вирішення основного питання філософії [2, т. 21, с. 270—271; 4, т. 18, с. 32, 35, 74, 137, 234, 330]. У протилежності матеріалізму і ідеалізму, як зазначав Ф. Енгельс, відбувався більш ніж двотисячолітній розвиток філософії. Боротьба діалектики і метафізики у цьому розвитку не виділялася класиками марксизму як така, що мала самостійне, незалежне від основної філософської протилежності значення.

Поляризація мислення на метафізичне і діалектичне з усією визначеністю пов'язується у марксизмі з тим чи іншим розумінням складного, внутрішньо суперечливого руху знання до об'єкта, діалектичним за своєю природою процесом пізнання [3, т. 2, с. 62—66, т. 3, с. 11—12, 36—37, 42—43, 64, 79; 4, т. 29, с. 216, 298—304]. У процесі відображення об'єкта в мисленні міститься і постійно відтворюється можливість як об'єктивно-істинного, так і перекрученого відображення дійсності. В. І. Ленін повністю сприймав твердження Гегеля: «Що становить завжди труднощі, так це — мислення, тому що воно зв'язані в дійсності моменти предмета розглядає, відокремлюючи їх один від одного» [4, т. 29, с. 216].

На нашу думку, методологічно неспроможним стає положення про історичну різночасовість появи діалектики і мета-

фізики. Історично першою різновидністю теоретичного мислення визнаємо вважати діалектику. Якщо, як правило, народження діалектичної думки пов'язується з виникненням старогрецької філософії, то формування метафізики — з розробленням метафізичного механістичного методу в природознавстві XVII століття¹ [6, с. 27—28; 5, с. 131—132, 140—141].

Ф. Енгельс зазначав, що в різноманітних формах грецької філософії уже наявні в зародку, у процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів [2, т. 20, с. 20—21, 333, 347].

Джерела діалектики і метафізики, матеріалізму і ідеалізму по суті своїй пов'язані з похідними принципами теоретичного, доказового (на відміну від передуючого йому типу) мислення і хронологічно належать до одного періоду. Діалектичні і метафізичні, матеріалістичні й ідеалістичні світогляди на природний і соціальний світ формуються задовго до утворення самих цих термінів, так само, як і утворення слова «філософія» історично не співпадає з виникненням її предмета. Діалектика і матеріалізм, метафізика і ідеалізм — феномени теоретичного мислення, в яких реалізується той чи інший тип філософського світосприймання. Їм притаманна спільність генезису і гносеологічного змісту, зумовлена єдністю похідних передумов і принципів філософського пізнання у його становленні і розвитку.

Об'єктивно у кожному історичному епоху ця спільність проявлялася в основних рисах як проблематики філософії, так і її категоріальної структури. Відміна ж (і протилежність) полягає у різному підході до розв'язання похідної філософської проблеми — питання про відношення мислення до буття. Форми відношення мислення до буття глибоко історичні. Вони обумовлені рівнем і способом предметно-практичної і пізнавальної діяльності суспільства і не завжди, за словами К. Маркса, суб'єктивно усвідомлювалися філософами як «дійсне ядро і зміст їх світогляду» [3, т. 3, с. 85].

Основне питання філософії тільки з Нового часу набуває прямої гносеологічної і методологічної спрямованості. Починаючи з «Нового Органона» Бекона, у філософії свідомо ставиться і обговорюється проблема наукового методу, визначається предметна галузь дослідження методу як об'єкта пізнання. Розроблення наукового методу завжди пов'язувалося з по-

¹ Подібне розуміння міститься також у прийнятій в літературі періодизації історії матеріалізму і діалектики, тоді як така взагалі не має місця у відношенні до метафізики. У літературі з проблеми генезису філософії надто активно обговорюється питання про необхідність введення в обіг для характеристики первісних поглядів термінів, близьких, але не тотожних поняттям «матеріалізм» і «ідеалізм». У цьому обговоренні звертає на себе увагу та обставина, що це питання тільки частково торкається терміну «діалектика» [12, с. 68—74; 6, с. 27—33; 5, с. 131—147] і зовсім не ставиться відносно терміну «метафізика», з чим не можна погодитися.

ставленням мети досягнути об'єктивну істину і розв'язувалося у рамках вихідного гносеологічного відношення знання про об'єкт до об'єкта знання, суб'єкта і об'єкта пізнання. Ф. Бекон і Р. Декарт обґрунтовують метод перш за все як знаряддя мислення, як гарантію розуму від омани. Цьому служить і критика Ідолів розуму Бекона — ця очищувальна пропедевтика його емпіричної теорії, і принцип сумніву Декарта як засіб знаходження безумовно достовірного знання.

Але найвище досягнення теоретичної думки до Маркса в обґрунтуванні пізнавальної діяльності мислення і в розробленні вихідних принципів філософського методу (методу філософствування, на відміну від спеціально наукових способів пізнання дійсності) належить класичній німецькій філософії, перш за все Г. В. Гегелю.

У рамках своєї концепції Гегель доводив, що мислення за своєю суттю є пізнання. Він свідомо виходив з теоретичної розробки методу, що відповідав би рухові, розвитку в усьому обсягу змісту предмета філософії як знання про абсолютне. Логіку Гегель розглядав як учення про самий метод філософського пізнання, пов'язуючи останнє з пізнанням абсолютної об'єктивної істини. При цьому Гегель настійно підкреслював, що метод співпадає з абсолютною істиною і з об'єктивними законами мислення, яке пізнає цю істину. В. І. Ленін вважав геніальною думку Гегеля про те, що логіка [діалектична] є наукою про мислення «в **УСЬОМУ** обсягу його **РОЗВИТКУ**» [4, т. 29, с. 87, а також 76, 80—81, 85—86]. Метод Гегеля пов'язаний з його загальною філософською концепцією — його світоглядом, систематично висловленим і обґрунтованим.

Філософський метод, як будь-який метод взагалі, є теоретично розробленою системою відтворення об'єкта в мисленні. До філософського методу має відношення увесь зміст світогляду (предмета філософії), а не якась його окрема частина. К. Маркс відзначав думку Гегеля про те, що «метафізика, як і взагалі уся філософія, резюмується... у методі» [1, т. 4, с. 125]. А тому не можна діалектику Гегеля ототожнювати тільки з методом, а його світогляд — з ідеалізмом. Філософія Гегеля в цілому є діалектико-ідеалістичною. Метафізично абсолютизувавши момент тотожності у відношенні суб'єкта і об'єкта, мислення і буття, він перекутив об'єктивну діалектику, не дійшов до розуміння дійсної основи, — саме діалектико-матеріалістичної, — справжньої єдності діалектики, теорії пізнання і логіки.

«Виправлення» Гегеля перебувало на шляху, як зазначав Ф. Енгельс, не просто відкидання його ідеалізму, а «зняття», подолання всієї діалектичної, об'єктивно-ідеалістичної філософії його, так само, як і подальший розвиток матеріалізму марксизмом полягав не тільки в запереченні метафізики, але й у критичному переробленні всього минулого матеріалізму, обмеженого,

головним чином, через викривлення розуміння відношення суб'єкта і об'єкта пізнання, через розмежування з діалектикою¹.

Як матеріалізм, так і діалектика виступають з боку своєї справжньої сутності — істинної теорії пізнання об'єктивного світу і послідовно наукового методу мислення — тільки в єдності.

Основоположення всього матеріалізму — визнання зовнішнього світу і відтворення його в людській свідомості — набуває в марксистській філософії матеріалістичне і водночас діалектичне розв'язання, яке здійснюється на основі матеріалістичного розуміння історії, що склало суть філософської революції, здійсненої марксизмом. У формі діалектичного і історичного матеріалізму реалізується суттєва необхідна тенденція усього історичного розвитку філософії — єдність гносеологічного змісту функції матеріалізму й діалектики і їх корінна протилежність змісту і функції ідеалізму і метафізики.

Всебічно розробляючи діалектику, В. І. Ленін відзначав, що на гносеологічний зміст її звертається не досить уваги, а разом з тим саме в цьому полягає вся суть [4, т. 29, с. 298, 303]. В. І. Ленін настоював на розвитку діалектики як теорії пізнання і логіки. До цього зводиться сенс його докору на адресу Плеханова, який «написав про філософію (діалектику), мабуть, до 1000 сторінок... З них *про велику Логіку, з приводу* неї, її думки (тобто *власне* діалектика як філософська наука) *ні!!**» [4, т. 29, с. 231, а також 298, 304 та ін.]. Характеризуючи діалектику як філософську науку, В. І. Ленін тим самим визначав і предметну галузь її дослідження, котра, як і галузь філософії, характеризується рамками відношення мислення до буття — основного питання філософії. Це покладено в основу всіх ленінських підходів до визначення діалектики і її протилежності метафізиці та має принципове значення у з'ясуванні їх змісту і ролі.

В. І. Ленін обґрунтовував діалектику перш за все як таке розуміння пізнання, таку теорію розвитку мислення (метод мислення), яка б служила засобом одержання істинного знання, відповідала б вимозі і основному завданню науково-теоретичного мислення: розгляду речі «самої в собі» без усіляких побічних додатків. Найважливіші риси теоретично-пізнавального підходу до дійсності В. І. Ленін виділяв як елементи діалектики, характеристику яких підсумовував у визначенні діалектики як вчення про єдність протилежностей. Цим, за Леніним, буде охоплена суть, ядро діалектики [4, т. 29, с. 188, 299] і, отже, корінна протилежність її метафізиці.

¹ Саме у невмінні застосовувати діалектику до процесу і розвитку пізнання В. І. Ленін вбачав основне лихо метафізичного матеріалізму [4, т. 29, с. 303—304]. У метафізичному тлумаченні питання про відношення суб'єкта до об'єкта пізнання полягає головний недолік усієї попередньої філософії, оскільки, хоча ідеалізм і розкрив активний характер пізнавальної діяльності суб'єкта, він, за словами К. Маркса, не знає дійсної, матеріальної, чуттєвої діяльності як такої [3, т. 3, с. 1].

* — нічого!!

Об'єктивна діалектика досягається завдяки суб'єктивній і розкривається у пізнанні як протиріччя самого мислення. Як справедливо зазначає А. В. Потьомкін: «В. І. Ленін у «Філософських зошитах» в «перебірці» питає: «про відношення поняття і чуттєво сприйманої реальності окремого предмета, речі», «спільного і одиничного», «явища і сутності» у Геракліта і Арістотеля по суті справи виділяє проблему про відношення мислення і буття як основну проблему діалектики» [8, с. 56].

Діалектика, за В. І. Леніним, «умова пізнання всіх процесів світу в їх *«саморусі»*, в їх спонтанейному розвитку...» [4, т. 29, с. 299]. Матеріалізм у марксистському розумінні є відтворення дійсності у відповідності з її власною природою. «Матеріалістичний світогляд означає просто розуміння природи такою, як вона є, без усяких сторонніх додатків» [2, т. 20, с. 478]. Діалектика і являє собою умову такого пізнання. Розкриваючи внутрішню єдність метафізики і ідеалізму, В. І. Ленін зазначав: «...ідеалізм філософський є (*«точніше»* і *«крім того»*) *дорога до попівщини через один з відтінків* безконечно складного *пізнання* (діалектичного) людини» [4, т. 29, с. 304].

Теорія і метод нероздільні, вони взаємно припускають і обумовлюють одне одного. Теорія, звернена до самого пізнання, виступає як спосіб одержання нового знання — метод.

Філософський метод є певне розуміння процесу пізнання, співвідношення різних сторін на шляху руху знання до об'єктивної істини і є по суті справи теорія самого процесу пізнання. Він містить знання пізнавальної діяльності суб'єкта, умов і способів доцільного, практично спрямованого досягнення дійсності («прогресивного розвитку істини», за Гегелем), які в єдності складають теоретико-пізнавальну структуру, певну конкретно-історичну форму суб'єкт-об'єктного відношення, що відповідає рівню розвитку пізнання і практики. Опосередковано, через пізнавальну структуру, філософський метод містить в собі знання суб'єкта і об'єкта і в силу цього — певне розуміння мислення і буття.

Діалектичне або метафізичне розуміння руху думки до об'єкта є разом з тим діалектичним або метафізичним розумінням суб'єкта пізнання, матерії і свідомості. Філософський метод органічно пов'язаний з основним питанням філософії, уведений в гносеологічне відношення, структуру відношення буття і мислення і по суті справи являє його певний аспект. Отже, протилежність діалектики і метафізики не є «основна методологічна протилежність поряд з «філософською дихотомією матеріалізму і ідеалізму» [9, с. 249], а два основні способи розв'язання похідної гносеологічної протилежності буття і мислення, два аспекти розвитку (розгортання) конкретного змісту філософської проблематики у її закономірному історичному русі.

У філософії марксизму матеріалізм у рівній мірі є методом, як діалектика теорією. Філософія марксизму — послідовний матеріалізм у розв'язанні всіх без винятку гносеологічних питань, зав-

дяки якому всі категорії в ній утворюють органічну єдність матеріалізму і діалектики і виступають як певне тлумачення реального світу і як спосіб одержання нового знання — знаряддя перетворення дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Злиденність філософії.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 65—178.
2. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 7—323; Діалектика природи.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 323—577; Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 7—323.
3. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 7—521; Святе сімейство, або Критика критичної критики.—Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 2, с. 3—230.
4. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 18, с. 7—354; Філософські зошити.—Повне збір. тв., т. 29, с. 3—590.
5. Дынский М. А. Теоретико-познавательная структура истории домарксистской диалектики.—В кн.: Ленинизм и современные проблемы историко-философской науки. М., 1972, с. 129—148.
6. История античной диалектики. М., 1972. 322 с.
7. Ойзерман Т. И. Главные философские направления. М., «Мысль», 1971. 383 с.
8. Потемкин А. В. О специфике философского знания. Ростов н/Д, Изд-во Ростовского ун-та, 1973. 187 с.
9. Соколов В. В. Диалектика и метафизика в истории домарксистской философии.—В кн.: История общественной мысли. М., 1972, с. 249—289.
10. Философия в современном мире. Философия и наука. М., «Наука», 1972. 297 с.
11. Философская энциклопедия. Т. I. М., 1960, т. 3, М., 1964.
12. Шахнович М. М. Первобытная мифология и философия. Л., 1971. 230 с.
13. Akton H. B. The Illusion of the Epoch. London, 1955.
14. Encyclopedia Britanica, vol. 15, 1967.
15. Grand Larousse encyclopedique, vol. 7, Paris, 1963.

Б. О. ЯРОЧКІН

ПРО ХАРАКТЕР ОБУМОВЛЕНОСТІ ОБ'ЄКТА ПІЗНАННЯ ПРАКТИКОЮ

Положення про практичну природу об'єкта пізнання давно стало однією з аксіом теорії пізнання діалектичного матеріалізму. Ось один з найпоширеніших його формулювань: «... об'єктом пізнання є та частка реальної дійсності, котра потрапила до сфери практичної і пізнавальної діяльності людей» (8, с. 44). Таке визначення об'єкта, на наш погляд, у принципі є вірним, але в міру великої спільності воно може конкретизуватися по-різному. Перш за все, виникає питання про те, чи обмежується роль практичної діяльності виділенням існуючих до неї природних «об'єктів», чи об'єкт пізнання виникає лише в процесі практичної і основаної на ній пізнавальної діяльності?

Навряд чи хто з представників марксистсько-ленінської теорії пізнання буде заперечувати положення про активність суб'єкта пізнання щодо матерії, природи чи її «фрагмента» — речі самій в собі — активність суб'єкта зводиться до матеріального або ідеального оперування з первісно даними, існуючими у своїй природній визначеності, незалежно від форм цієї активності, «об'єктами». Пізнавальне відношення між суб'єктом і об'єктом практикується як однобічне: суб'єкт тільки відображає об'єкт, існуючий до і незалежно від суб'єкта. На відношення суб'єкт — об'єкт вільно чи мимовільно переноситься відношення, в якому перебуває матерія і свідомість: відношення первинності матерії до свідомості, що є тут визначальним. Але якщо «в поняттях свідомість і матерія... відношення первинності — вторинності є головним», свідомість виступає як вторинне, похідне від матерії, то «у зв'язку суб'єкт — об'єкт специфічним є не похідність суб'єкта від об'єкта, а активність суб'єкта по відношенню до об'єкта» [7, с. 7].

Ігнорування специфіки суб'єкт-об'єктного відношення призводить до того, що активність суб'єкта розглядається як зовнішня по відношенню до об'єкта [5, 9], а тому і виступає як бажаний, але не обов'язковий момент пізнання.

Якщо зазначений підхід до об'єкта пізнання є результатом абсолютизації моменту відображення у практиці і пізнанні, то представники сучасного філософського ревізійізму абсолютизують інший момент людської діяльності — активність, протиставляючи творчість відображенню. Югославський філософ М. Кангра пише: «Людина створює природу..., значить те, завдяки чому існує природа і людина, є витвір людини» [11, с. 37]. Подібну ж точку зору мають Л. Колаковський, Г. Петрович, М. Маркович, С. Стоянович. У їхньому розумінні практики і об'єкта практики цілком ігнорується та обставина, що в основі практичної діяльності лежить перетворення людиною предметів і явищ об'єктивної реальності, а отже, — незалежне від людини і людства існування матеріального світу. Але в такому випадку практична діяльність втрачає будь-яку специфіку у порівнянні з діяльністю пізнавальною, і тоді немає сенсу говорити про практику як основу пізнання і критерій істини. Такий підхід вільно чи мимовільно приводить до ідеалізму, у боротьбі з яким і було вироблене поняття практики Марксом і Енгельсом.

Практична діяльність розглядається Марксом і Енгельсом як процес опредмечування і розпредмечування. Людська діяльність знаходить своє матеріальне втілення в обробленій людиною матеріальній речі. У свою чергу річ постає перед людиною на початку її діяльності не як винятково природний «витвір», а як предмет, оброблений минулою діяльністю людини, або даний у формах цієї діяльності. Практична діяльність людини не згасає назавжди у предметі, а стає основою для нової діяльності, коли предмет, що втілює її, виступає як знаряддя праці,

чи підлягає подальшій обробці. «Тому саме у переробці предметного світу людина вперше справді стверджує себе як *родова істота*. Це виробництво є її діяльним родовим життям. Завдяки цьому виробництву природа виявляється її (людини) витвором і її діяльністю. Тому предмет праці є *опредмечування родового життя людини*: людина подвоює себе вже не тільки інтелектуально, як це має місце у свідомості, але й реально, діяльно, і споглядає сама себе у створенім нею світі» [2, с. 566].

Отже, з точки зору марксистсько-ленінської філософії, як безпосередня давність в пізнанні виступає не природа сама по собі, а природа, перетворювана практичною діяльністю людини — суспільно-історична природа [2, с. 590, 595, 632; 4, с. 23—24, 29—30, 33—36, 40, 53—54, 57—58, 102, 103, 104]. Відповідно об'єктом пізнання виступають не предмети і явища об'єктивної реальності, як вони існують до людини і незалежно від неї, а предмети і явища, перетворені чи перетворювані людиною, які несуть на собі відбиток її свідомої матеріальної діяльності.

В умовах класово-антагоністичних виробничих відносин суспільний характер людини як об'єкта пізнання визначається не належністю людини до суспільства «взагалі», а її належністю до тієї чи іншої соціальної групи, перш за все — до класу. Маркс вважав, що «розглядати суспільство як один-єдиний суб'єкт, значить розглядати його невірно, умоглядно» [1, с. 30]. Визначальним при дослідженні суспільної суті людини як суб'єкта практики і пізнання є не «суспільство взагалі», а «певний характер суспільства, в якому вона живе» [3, с. 349].

Характерною рисою класового антагоністичного суспільства є те, що опредмечування набуває у ньому форму відчуження. Визначаючи опосередкованість суб'єкта і об'єкта пізнання практикою, цей факт аж ніяк не можна ігнорувати. А «сучасні гносеологи, як правило, відвертаються від аналізу цього розрізнення, як від чогось несуттєвого для розв'язання гносеологічних проблем, перш за все від проблематики відображення. Однак без розрізнення опредмечування і відчуження важко знайти істинну практику, яка є справжньою основою пізнання і критерієм істини, а також дуже важко відрізнити актуальну історичну практику від прагматичних імпровізацій з приводу того, що таке практика як філософська категорія» [10, с. 48].

Суть органічного зв'язку, в якому перебуває пізнання і практика, полягає в тім, що об'єктом пізнання стають предмети і явища, так чи інакше залучені до практичної діяльності, набувши реального людського смислу і значення у рамках цієї діяльності. Відчуженим формам відображення дійсності відповідають форми соціального відчуження, закладені в основі класово-антагоністичних виробничих відносин. Оскільки в свідомості людини безпосередньо відображується не природа сама по собі, а природа, яка прямо або побічно втягнена до практичної діяльності людини, то форми соціального відчуження екстра-

полюються на природу саму по собі. «Це відношення [відношення відчуження — *Б. Я.*] є разом з тим і відношення до чуттєвого зовнішнього світу, до предметів природи, як до світу чужого, що вороже протистоїть тому» [2, с. 564].

Природна річ, стаючи об'єктом, пізнання не просто виділяється з об'єктивної реальності, а виступає в органічній єдності з формами практичної і пізнавальної діяльності людини. Оскільки світ сприймається крізь призму суспільної практики, то в свідомості індивідів природні властивості речей і людей зливаються з їх суспільними функціями і навпаки. Одне, так би мовити, виступає заступником і представником другого. Властивості індивіда, відчужені від нього в процесі виробництва, заснованого на приватній власності, виступають як властивості речей. Виходить, що суспільно-історичні властивості речей і людей зливаються у суб'єктів з їх природними властивостями [6, с. 53].

Відчужена праця перетворюється в діяльність, у якій переважає утилітарний підхід як до процесу цієї діяльності, так і до її результату. Людська діяльність опредметнюється в її результатах у формі уречевлення. І сама людина, таким чином, виступає не як суб'єкт вільної творчої діяльності, а як своєрідне знаряддя праці. Це становище людини в умовах підневільної праці відобразив ще Арістотель, розділивши всі знаряддя праці на ті, що мовчать, ревуть і говорять. Розпредметнення уречевленої людської суті у такому випадку виступає у формі відчуження. Цим і пояснюється той факт, що суспільно-історичні властивості речей зливаються у свідомості індивіда з їх природними. Речі наділяються властивостями, які не належать їм самим по собі, а являються результатом об'єктивізації людських відносин в умовах товарного виробництва. Але ці властивості мисляться як належність речей самих по собі. Виникає товарний фетишизм. «...Таємничість товарної форми полягає просто в тому, що вона є дзеркалом, яке відбиває людям суспільний характер їх власної праці як речовий характер самих продуктів праці, як суспільні властивості даних речей, притаманні їм від природи» [3, с. 80].

Уречевлення поширюється не тільки на продукти людської праці, але й на стосунки між людьми. Людина посідає те чи інше місце в суспільстві в залежності від володіння речами. Стосунки між людьми замінюються відносинами між речами як предметами споживання. В умовах товарного виробництва володіння речами виступає як багатство, загальним еквівалентом якого є золото, гроші. Щодо своєї суті, уречевленої у предметі праці і знеосібленої в ньому, людина теж виступає як безлика істота, єдино важливою соціальною характеристикою якої є багатство. Воно замінює для неї всі духовні і фізичні здібності [2, с. 618].

Підневільна праця позбавляє людину можливості істинно людського відношення до предметів своєї діяльності. Тому при користуванні ними людина реалізує головним чином свою тваринну сутність [2, с. 564].

Та сфера суспільної діяльності, в якій робітник вперше набуває можливості розкрити свою людську сутність, — це революційна діяльність, спрямована на зміну існуючих суспільних відносин. Ця діяльність стає у повному розумінні революційною тоді, коли робітничий клас перестає бути «класом у собі» і стає «класом для себе». Це пов'язано з усвідомленням ним своєї історичної ролі, мети і методів боротьби. Таке усвідомлення знайшло своє відображення в теорії марксизму-ленінізму, в якій важливе місце посідає філософія. У філософії марксизму вперше була пояснена сутність соціального відчуження і вказані шляхи його подолання.

У домарксівській філософії також знайшов своєрідне відображення факт соціального відчуження людини. Але відображення було подібне відбиттю у кривім дзеркалі. Воно знайшло відображення у формі філософського дуалізму пізнання і практики індивіда і суспільства, свідомості і природи. І матеріалізм, і ідеалізм витлумачували процес пізнання однобічно, абсолютизуючи окремі моменти пізнавальної діяльності людини.

Метафізичний матеріалізм, розглядаючи як безпосередню даність речі і явища «самі по собі» і не враховуючи активності свідомості, з неминучістю мусив прийти або до наївного реалізму, або до вульгарного матеріалізму.

Суб'єктивний ідеалізм, абсолютизуючи той факт, що предмети і явища об'єктивної реальності можуть бути дані людині, а отже й існують для неї тільки як усвідомлені ним предмети і явища, визнає свідомість як безпосередню реальність. Вихід за рамки свідомості виявляється закритим. Розглядаючи свідомість як безпосередню даність, послідовний ідеалізм з неминучістю змушений був зробити висновок про те, що свідомість є не тільки безпосередньою, а і єдиною реальністю, з якою має справу людина. Предмети і явища об'єктивної реальності проголошуються ним продуктом свідомості. Ідеалізм з неминучістю приходив до соліпсизму.

Спробу подолати соліпсизм робить інша різновидність ідеалізму — об'єктивний ідеалізм. Він намагає одну з основних характеристик людської свідомості — його суспільний характер. Але намагаючись, відразу містифікує, тому що не помічає тієї основи, на якій лежить розвиток форм суспільної матеріальної діяльності — практики. Взявши за вихідну точку свідомість як вираз внутрішньої суті людини, ідеалізм самі предмети об'єктивної реальності розглядає як породження свідомості — людської або надлюдської. Незалежне їх існування, на думку ідеалістів, це не що інше, як відчуження свідомістю своєї власної суті назовні. Цей висновок потенційно містився в усій ідеалі-

стичній філософії і з усією визначеністю був зроблений Гегелем, який розглядає природу як результат самовідчуження духу.

Звідси прямо протилежне розуміння відчуження Марксом і Гегелем. Маркс розуміє відчуження як результат опредметнення діяльної людської суті в умовах антагоністичного суспільства. Гегель же *будь-яке* опредметнення розуміє як відчуження, втрату свідомості самої себе у своєму власному продукті. Тому і способи знімання відчуження у Маркса і Гегеля виступають як діаметрально протилежні способи. У Гегеля знімання відчуження зводиться до *усвідомлення* факту відчуження. Сфера, в якій відбувається це знімання, — самосвідомість. Маркс же розуміє, що відчужені форми, в яких виступають предмети об'єктивної реальності, стаючи об'єктами пізнання, є відображення відчуження людини не в свідомості, а дійсного відчуження. Через це подоланню відчуження у свідомості людини і в пізнанні взагалі мусить передувати практична зміна суспільних відносин, спрямована на знімання відчуження в галузі суспільного виробництва. Маркс підкреслює один з основних недоліків давнішої філософії, який полягає у тім, що «філософи тільки різним чином пояснювали світ, але справа полягає у тім, щоб змінити його» [4, с. 107]. Тому «розв'язання *теоретичних* протилежностей саме виявляється можливим *тільки практичним* шляхом, тільки посередництвом практичної енергії людей, і... тому їх розв'язання зовсім не є завданням тільки пізнання, а являє собою *дійсне* життєве завдання, яке *філософія* не могла розв'язати саме тому, що вона вбачала у ній *тільки* теоретичне завдання» [2, с. 564.].

Відчуження не може бути ліквідоване тільки теоретичним шляхом з тієї причини, що воно існує цілком реально. Предмети і явища об'єктивної реальності, подані у формі відчуження, теж не можуть бути «очищені» від нього чистою діяльністю свідомості. Шлях такого «очищення» пролягає крізь практичну революційну діяльність, спрямовану на практичне знімання відчуження, його основ і передумов. Доки ж відчуження є неусувною реальністю, предмети і явища об'єктивної реальності, дані в його формі, сприймаються у нерозрізненій єдності з ним. Саме в такому вигляді вони виступають як об'єкти пізнання. Але це не означає, що коли таємниця відчуження викрита і, більш того, воно ліквідовано, об'єкт пізнання можна вважати тотожним речі самій у собі. Соціальна форма буття предметів і їх природна визначеність складають єдине ціле, яке одержує своє визначення в категорії об'єкта пізнання. Інакше говорячи, предмети природи, перетворені людиною, набувають у цій якості нової соціальної форми буття; як засоби і продукти праці вони мають зміст тільки для людини і використовуються нею як такі лише завдяки усвідомленню людиною цього соціального змісту. Об'єкт пізнання завжди має соціальне значення, тому що він виділяється (формується) суспільною діяльністю, включається до неї і висту-

пає як об'єкт тільки в ній [7, с. 7]. Шлях пізнання речей «самих у собі» пролягає зовсім не у виході за межі людської чуттєвості і мислення (неможливість такого виходу була доведена ще в домарксівській філософії). Цей шлях полягає у розвитку форм людської чуттєвості і мислення на базі суспільної матеріальної діяльності — практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, 508 с.
2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года.— Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956, с. 517—642.
3. Маркс К. Капитал.— Маркс К., Энгельс Ф. Тв., т. 23. 847 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф., Фейербах Л. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии». М., 1966. 121 с.
5. Архипцев Ф. Т. Диалектика субъекта и объекта познания.— В кн.: Ленинская теория отражения и современность. Москва—София, 1969, с. 245—253.
6. Безчеревных Э. В. Проблема практики в процессе формирования философии марксизма. М., 1972. 142 с.
7. Бухалов Ю. Ф. О соотношении практики и познания. Автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук. Х., 1972. 36 с.
8. Дученко М. В. Проблема об'єкта в марксистсько-ленінській теорії пізнання. К., Вид-во Київського ун-ту, 1970. 218 с.
9. Козлова М. С. Об общих принципах марксистского подхода к проблеме субъекта и объекта.— Научные записки института повышения квалификации преподавателей общественных наук при ЛГУ. Вып. 1. Философия, политическая экономия. Л., Изд-во ЛГУ, 1970, с. 53—63.
10. Элез И. Категория практики в трудах К. Маркса.— В кн.: Практика и познание. М., 1973, с. 22—52.
11. Neki problemi teorije odrasa. Bled, 1960.

В. В. ШКОДА, канд. филос. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ І ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ МОВИ

Трактуючи теоретико-пізнавальні питання, терміни «об'єкт» і «суб'єкт» слід, на наш погляд, використовувати в однині. Але, прийнявши таку точку зору, ми з подивом виявляємо, що комунікативна функція мови випадає з гносеологічного аналізу. Адже термін «комунікація» має значення, якщо передбачається існування суб'єкта як множини. Після деяких роздумів, ми переконалися у тім, що мова як комунікатор, маючи властивість множини, заперечує себе тоді, коли завдяки їй множина стає одниною. Гносеологію не може не цікавити ця трансформація.

У даній статті обговорюються підстави, за якими виділяються комунікативний і пізнавальний зміст мовних елементів. Вищезгадана трансформація розглядається як результат елімінації комунікативного змісту при переході від природної мови до мови науки.

Спробуємо виділити ситуації, де мова виконує тільки роль комунікатора (засобу спілкування), і ситуації, в яких мова виконує тільки роль фіксатора результатів пізнання. Аналіз людської діяльності таку диференціацію, очевидно, припускає. Справді, там, де спільна практична діяльність людей вимагає погодженості дій, і особливо там, де ця діяльність спрямована на реалізацію певної заданої програми, мова виступає засобом, що забезпечує взаємодію. Повідомлення має на меті спонукати комуніканта до виконання тих чи інших дій. У таких ситуаціях (назовемо їх операторними) мова виконує суцільно комунікативну функцію. Для мови первісної людини, яка перебуває у практичному, а не в теоретичному відношенні до дійсності, ця функція була домінуючою (якщо не єдиною). Мова первісної людини — мова дії. Те ж можна сказати про мову дитини.

З другого боку, наявні й ситуації (пізнавальні), в яких використання мови не припускає необхідного звертання до комуніканта. Тоді, коли треба фіксувати факти, описувати стан об'єкта, комунікативна функція мови втрачає своє значення. Звичайно, протиставлення комунікації і пізнання відносне. Не можна розглядати ці процеси як незалежні. Примат комунікації в генезисі мови очевидний. На це вказує наявність складної сигнальної діяльності у тварин, особливо у свійських тварин. Крім того, будь-який результат пізнавального акту потенційно комусь адресований. Він набуває цінності не сам по собі, а стаючи елементом, організуючим суспільну практику.

Відмінність між комунікацією і пізнанням проявляється тоді, коли ми з'ясовуємо їх безпосередню мету і критерій ефективності. Комунікація забезпечує взаємодію в колективі, а тому без співучасників цей процес немислимий. Для пізнання актуальна наявність співучасників не обов'язкова, і властивість бути адресованим комусь не являється для самого результату пізнання суттєвим. Якщо критерієм ефективності комунікації є відповідність між повідомленням (програмою) і поведінкою адресата, то критерієм ефективності пізнання являється відповідність між результатом пізнання і його об'єктом, тобто істинність. Таким чином, комунікативна функція мови проявляється у суб'єкт — суб'єктивному відношенні. Саме тому у рамках гносеологічного аналізу питання про комунікативні функції мови не виникає. Власне спілкування являється предметом не гносеології, а психології.

Розглянемо можливе заперечення. Повідомлення мовою описів також може спонукати до дії. Більше того, будь-який опис, як уже зазначалося, не самоціль, а в кінцевому підсумку припускає певні дії на основі знань, які він містить. Тому проведене за цим критерієм ділення ситуацій здається необґрунтованим. Справа, однак, у тім, що в операторних ситуаціях зовсім не обов'язкове усвідомлення адресатом кінцевої мети деякої системи дій. Мета, програма дій і здатність реалізувати програму роз'єд-

нані і притаманні різним учасникам процесу спілкування. Роль мови як комунікатора і полягає у поєднанні мети і засобів. Дія ж на основі мови описів не викликана безпосередньо актом спілкування. Вона опосередкована логічним аналізом опису.

Функції мови реально проявляються частково у текстах. Виходячи з прийнятого тут розуміння, згідно з яким різні функції мови пов'язані з різними сторонами людської діяльності — безпосередньо з практичною і теоретичною, слід зробити висновок, що комунікативним змістом володіють ті мовні елементи, які використовуються в операторних ситуаціях. Це — імперативні речення. Накази, рецепти, інструкції — приклади імперативних речень. Їх можна розділити на умовні і безумовні. «Не палити!» — приклад безумовного імперативу. Умовні імперативи будуються за такою формулою: «Якщо відбувається щось, то дій отак». Наприклад, «Під час пожежі дзвонить 01» тощо. У пізнавальних ситуаціях використовують декларативні висловлювання. Можливі також складні висловлювання, що містять «декларативну» частку і використовуються в оперативних ситуаціях. Типовим прикладом таких висловлень є така форма наказу: «Останнім часом почастишали випадки... Наказую...».

Може здатися, що у мові науки використовуються тільки декларативні речення, мова науки співпадає з мовою пізнавальних ситуацій. Насправді це не так. Крім фіксації фактів і законів, мова науки виражає і дії: процедури побудови об'єктів у математиці (алгоритми), операціональні визначення у фізиці тощо.

Елементи імперативних речень природної мови і мови науки мають однакову граматичну природу. Цього не можна сказати про декларативні речення, котрі у мові науки не містять таких елементів, значення яких залежить від умов їх утворення (побудови). Іншими словами, декларативні речення у мові науки інваріантні відносно того, ким вони утворені, коли і де. Ця обставина покладена в основу прийнятого у лінгвістиці виділення пізнавального (номінативного, когнетивного) і комунікативного змісту речень. Номінативний зміст виражає та частина речення, яка має постійне значення. Ті ж елементи, значення яких не можна точно визначити, не звертаючись до умов побудови речення, виражають комунікативний зміст [1, с. 97].

Звідси не випливає, що обговорюваний нами раніш спосіб розпізнавання пізнавального і комунікативного у мові суперечить даному. Там і тут прийняті різні критерії розчленування. Раніше ми виходили з існування двох типів ситуації — операторних і пізнавальних. Тип ситуації визначав функцію мови. Тепер же похідним є реальний текст, а номінативний зміст — це характеристика тексту.

Розглянемо два речення: «Зараз я бачу, як *цей* кусок міді під час нагрівання розширюється» і «Тоді він побачив, як *той* кусок міді під час нагрівання розширюється». Виділені слова не мають постійного значення. Якщо ці фрази вимовляє одна й та ж лю-

дина в один і той же час, то виділені слова виражають різні моменти часу і вказують на різних спостерігачів, фіксуючих дві різні події. Але вони можуть виражати одну й ту ж подію, яку спостерігає одна й та ж особа, якщо промовляють ці фрази різні люди, посадаючи різне положення у просторі і часі. Між тим частина речень «кусок міді під час нагрівання розширюється» має постійне значення. Ця частина і виражає номінативний зміст даних речень або вміщену в них інформацію.

Слід зазначити, що саме комунікативна частина надає реченню того особливого змісту, завдяки якому воно сприймається як носій інформації. Справді, коли я читаю речення «Зараз я бачу, як цей кусок міді під час нагрівання розширюється», то з самого речення дізнаюся, що беру участь в інформаційному процесі у розумінні схеми Шеннона. Я встановлюю, що джерело даної інформації — якийсь реальний спостерігач. Його існування фіксується елементом речення «Я», котрий я інтерпретую як «Він». Отже, себе я мислю приймачем інформації. Далі я встановлюю, що подія, зафіксована у реченні, відбулася в якийсь момент у минулому, причому момент її і опису співпадають. Це можливе завдяки терміну «зараз», який я інтерпретую як «тоді». Очевидний процес інформації протікає в часі — завдяки реченню я дізнаюся про подію, що вже відбулася в даний момент. Перенос інформації у просторі буде мати місце, якщо я інтерпретую термін «цей» як «той». Слід підкреслити, що описана інтерпретація даного речення не єдина. У залежності від умов воно може виражати передачу інформації:

- а) у просторі і часі;
- б) у просторі;
- в) у часі;
- г) у просторі і часі самому собі;
- д) у часі самому собі.

Передача інформації у просторі самому собі виключена.

Речення «Кусок міді під час нагрівання розширюється» одержано з похідного шляхом виключення комунікативної частини. Це речення і містить інформацію, повідомити яку має похідне речення. У самому цьому реченні той факт, що інформація передана, не відображений. Якщо до похідного речення припустимий термін «повідомляє інформацію», то для даного речення можна сказати так: «Воно повідомляє інформацію, яку містить його номінативна частина». У буденній мові ми не дотримуємося цієї відмінності і про будь-яке речення говоримо, що воно щось повідомляє. У таких випадках ми користуємося зовнішніми, зовнішньолінгвістичними оцінками речень. Ми просто вказуємо на ту роль, яку виконують речення як предмети особливого роду.

Номінативний зміст розглянутого вище речення виражає закон. Це речення належить до мови фізики. Речення, в яких виражаються принципи і закони фізики, не містять термінів для виділення моментів часу (в розумінні історичної хронології) і то-

чок простору. Мова фізики безособова. Тому перехід до мови фізики від природної пов'язаний з позбавленням від комунікативних елементів. Візьмемо два речення: «Зараз я бачу, як цей кусок міді під час нагрівання розширюється» і «Зараз він бачить, як цей кусок міді під час нагрівання розширюється». Якщо спеціально оговорено, що терміни «зараз» і «цей» мають одне і те ж значення, можна елімінувати терміни, які виражають особу спостерігача¹. В результаті маємо речення «Зараз цей кусок міді під час нагрівання розширюється». У парі з реченням «Тоді цей кусок міді під час нагрівання розширюється» дане речення зазнає подальшої редукції і позбавляється від тимчасового терміну. Подальша редукція приводить до речення, яке фіксує закон природи — «Під час нагрівання кусок міді розширюється».

Легко помітити на цьому прикладі, що звільнення від комунікативних елементів під час переходу від природної до мови фізики не зводиться до простого їх виключення. Саме завдяки їх наявності в тексті можна здійснити цей перехід. Справді, закон природи є існування, яке повторює у просторі і часі зв'язок явищ. Для того, щоб визначити, що цей зв'язок відображено в тексті, треба у нім відшукати елементи нерегулярні, які змінюються. Необхідне якесь тло, на якому проявляється регулярність. Цю функцію і виконують комунікативні елементи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ревзин И. И. О роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике.— «Вопросы философии», 1972, № 11, с. 97.
2. Блумфилд Л. Язык. М., «Прогресс», 1968. 608 с.

В. С. БАКИРОВ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У РОЗВИНУТОМУ СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Всебічна інтенсифікація суспільного виробництва, величезні масштаби соціально-політичного і культурного розвитку зрілого соціалізму об'єктивно визначають необхідність вивчення і вдосконалення існуючих форм регулювання соціальної життєдіяльності, серед яких важливе місце займають механізми програмування і орієнтації поведінки членів суспільства за допомогою соціальних норм.

¹ Цікаво, що в деяких мовах таку операцію (елімінування особи спостерігача) цілком здійснити неможливо. Наприклад, у карибських індіанців для чоловіків і для жінок прийняті різні форми мови [2, с. 60].

Уже самий загальний підхід дає можливість виділити два основні аспекти в реалізації функцій нормативного регулювання. Перший — підняття виправдавших себе форм спілкування і взаємодії до рангу загальнообов'язкових правил, створення нормативного контексту соціальної системи, який відображає в класово-антагоністичному суспільстві об'єктивні потреби функціонування і розвитку соціальних систем крізь призму класових інтересів. Другий аспект охоплює процеси переведення нормативних приписів у реальну поведінку колективів, соціальних груп і кожного члена суспільства. Єдність цих аспектів забезпечує відповідність структури індивідуальної і групової поведінки заданої моделі суспільних відносин, задовольняє універсальну потребу людського суспільства в організації загального напрямку соціальної діяльності людей, у програмуванні, коректуванні, стимулюванні їх поведінки, її структурно-функціонального упорядкування.

У соціалістичному суспільстві, яке вперше в історії здійснює свідомий контроль за розвитком своїх суспільних відносин, у суспільстві, що створило об'єктивні передумови наукового управління цим розвитком, системи нормативного управління зазнали глибоких якісних змін. Соціалізм наповнив їх функції новим змістом, усунув спстворюючий вплив інтересів експлуататорських класів, принципово змінив співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у нормативному відображенні. Тому нормативне регулювання в соціалістичному суспільстві має значно більше значення, ніж у досоціалістичних суспільно-економічних формаціях, виступає важливою передумовою ефективного управління суспільною системою.

Глибокі якісні зміни у розвитку радянського суспільства (подальший розвиток матеріально-технічної бази соціалізму, реалізація його економічних законів у масштабах усього суспільства, його соціально-політична та ідейна єдність, розвинута соціалістична демократія, високий рівень політичної зрілості, соціальної активності, освіти і культури населення, формування єдиного соціалістичного способу життя і єдиної соціалістичної свідомості тощо) дали змогу зробити винятково важливий теоретичний і політичний висновок про побудову у нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства і позначилися на характері функціонування його нормативних систем, на специфіці двох основних аспектів нормативного регулювання.

В умовах зрілого соціалізму відбулися значні зміни у змісті і способі вираження його нормативних структур, покликаних з максимальною повнотою і ефективністю відтворювати потреби гармонійного функціонування соціальної системи, сприяти розгортанню соціалістичної демократії, подальшому розвитку прав особи, ідеалів соціалістичної справедливості. Також відбулися зміни у формах і методах реалізації нормативних приписів.

Відмінною особливістю системи соціальних норм розвинутого соціалістичного суспільства є єдність їх змісту, їх соціалістичний характер. Такі характерні риси розвинутого соціалізму, як міцна політична влада всього народу, керованого робітничим класом на чолі з КПРС, глибока і всебічна загальнонародна демократія, повне панування соціалістичних суспільних відносин, подальше поглиблення процесу стирання різниці і граней між трудящими класами, духовний розквіт суспільства, утвердження соціалістичної ідеології у масах — визначають загальнонародний характер системи соціальних норм, які відбивають інтереси і виражають волю нової історичної спільності людей — радянського народу. Так, правові норми розвинутого соціалістичного суспільства — це піднята загальнонародною державою «в закон» воля радянського народу, яка «діалектично об'єднує найбільш обгрунтовані пропозиції про шляхи комуністичного будівництва як у цілому, так і на окремих його ділянках, виражає як спільні інтереси всього радянського народу, так і специфічні інтереси класів, соціальних груп і національностей, які його складають» [4, с. 160].

У розвинутому соціалістичному суспільстві значних змін знає і система моральних норм. «Своїм найбільшим досягненням, — сказав Л. І. Брежнев на мітингу в Делі 27 листопада 1973 р., — ми вважаємо виникнення нової суспільної моралі. Рівність, колективізм і товариська взаємодопомога людей, до яких би соціальних груп, до яких би націй і народностей вони не належали, нове ставлення до праці, справжній демократизм, нарешті, глибокий гуманізм і поважання прав і особи кожної людини — такі її характерні риси» [2, с. 342].

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства взаємодіючі і взаємодоповнюючі норми моралі і права носять глибоко всенародний характер і, в принципі, адекватно відображають об'єктивні закономірності суспільного функціонування, забезпечують комуністичну спрямованість розвитку суспільства.

Характеризуючи зміст нормативних систем розвинутого соціалістичного суспільства, необхідно відзначити зрослий рівень їх наукової обгрунтованості. Вони визначаються соціальними інтересами всього радянського народу, які цілком збігаються з об'єктивною діалектикою суспільного буття, за своїм змістом все більш узгоджуються з сучасним рівнем марксистсько-ленінської соціології, правових наук і етики, які встановлюють реальні залежності між соціальною поведінкою і об'єктивними факторами, що її визначають.

Загальнонародний характер і науковість системи нормативного відображення розвинутого соціалістичного суспільства, збігаючись із об'єктивною життєво важливою потребою раціонального і ефективного упорядкування його процесів, обумовили значне збільшення обсягу нормативного регулювання. Так, останні роки розвитку радянського суспільства характеризую-

ться особливо інтенсивною законодавчою діяльністю Радянської держави. Були прийняті загальносоюзні основи законодавства і відповідні республіканські кодекси у галузі земельних і сімейних відносин, охорони здоров'я, охорони і використання водних ресурсів, основи законодавства про працю, народну освіту та цілий ряд інших нормативних актів. Винятково важливе значення мають акти господарського законодавства, пов'язані з розширенням прав підприємств і господарських організацій, з уточненням функцій господарських міністерств і відомств (про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва, про соціалістичне державне промислове підприємство, про міністерства СРСР, про поставки тощо). Нормативність, висока формальна визначеність, можливість державного примусу, здатність оперативного, «прогнозуючого» обліку назрілих потреб економічного розвитку — всі ці властивості права у вищій мірі відповідають забезпеченню високої організованості економічних відносин розвинутого соціалістичного суспільства. Ніяка інша система соціальних норм не може забезпечити в умовах зрілого соціалізму ефективне регулювання економіки у відповідності з вимогами об'єктивних економічних законів, її стабільний і динамічний розвиток. Активне використання у розвинутому соціалістичному суспільстві нормативно-правової форми соціального регулювання визначається, на наш погляд, двома тенденціями. Це певні структурні зміни у контурах управління соціалістичною економікою і подальше розгортання соціалістичної демократії.

На відміну від переважного використання адміністративних методів, що досить активно сприяло мобілізації ресурсів, оперативному маневруванню ними у важких і складних умовах становлення соціалістичної економіки, з цілковитою і остаточною перемогою соціалізму в нашій країні все ширше розвиваються специфічні регулятори, основані на приведенні в дію внутрішніх стимулів, імпульсів економічної діяльності і економічного розвитку. XXIV з'їзд КПРС відзначив необхідність і надалі дотримуватися курсу на правильне поєднання директивних завдань центральних органів з використанням економічних підойм впливу на виробництво. Дана тенденція розвитку соціалістичної економіки не могла не викликати **«стрибкоподібного посилення ролі права, всебічного використання правової форми суспільного регулювання»** [3, с. 167], що забезпечує раціональне поєднання централізованого державного керівництва з широкою господарською самостійністю й ініціативою суб'єктів економічної діяльності.

Використання високої нормативності і формальної визначеності права, його примусовості — необхідна умова ефективного функціонування централізованої системи регулювання соціалістичної економіки, прискорення економічного прогресу, створен-

ня матеріально-технічної бази комунізму, задоволення зростаючих потреб трудівників розвинутого соціалістичного суспільства.

XXIV з'їзд КПРС, який надав виняткової уваги розвитку радянського законодавства і зміцненню соціалістичної законності, підкреслив актуальність подальшого вдосконалення господарського законодавства, прийняття законів про планування, матеріально-технічне постачання, фінансування і кредитну систему, про вдосконалення структури управління народним господарством.

Розвиток і вдосконалення нормативно-правової форми соціального регулювання визначається не тільки потребами економічного життя. Вони пов'язані також з розв'язанням такого важливого завдання, як подальше розгортання соціалістичної демократії.

Правове регулювання — це одна з умов демократичного розвитку. К. Маркс, розглядаючи закони як загальні норми, в яких свобода набуває безособове, теоретичне, незалежне від сваволі окремого індивіда існування, говорив, що «звід законів є біблія свободи народу» [1, т. I, с. 63].

У розвинутому соціалістичному суспільстві вдосконалення права і зміцнення соціалістичної законності є одним з основних шляхів розвитку соціалістичної демократії і однією з важливих гарантій її принципів і інститутів. Процес розвитку соціалістичної демократії не може не ґрунтуватися на суворому науковому нормативно-правовому регламентуванні прав і обов'язків радянських громадян, форм їх участі в управлінні загальнонародними справами. Вдосконалення права і зміцнення законності — один з важливих шляхів розгортання соціалістичної демократії на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

Загальнонародний соціалістичний характер, глибоке наукове обґрунтування норм соціалістичного права, його внутрішня органічна єдність з політикою КПРС дає можливість зробити висновок про те, що в розвинутому соціалістичному суспільстві воно «перетворилося в могутній фактор мобілізації, організації і управління прогресивним розвитком, у силу творчості і створення нових форм суспільної життєдіяльності» [6, с. 164].

Розвиток форм нормативного відображення соціальних процесів розвинутого соціалістичного суспільства, природно, не обмежується сферою законодавчої діяльності соціалістичної держави. Зрілий соціалізм передбачає широке використання для впливу на поведінку людей цінносних, моральних регуляторів. Зростання ролі моральних начал у найрізноманітніших сферах життєдіяльності соціалістичного суспільства — одна з головних особливостей нормативного регулювання на сучасному етапі комуністичного будівництва. Дана тенденція об'єктивно визначена глибоким збагаченням духовного життя суспільства, становленням соціалістичного типу особи. Підвищення

регулятивного значення моральних норм у розвинутому соціалістичному суспільстві пов'язано з об'єктивною необхідністю комуністичного ставлення до праці, свідомої дисципліни праці, постійного підвищення ідейного і морального рівня трудящих, свідомого дотримання ними правил соціалістичного співжиття, які все ширше утверджуються в трудових колективах. Вдосконалення і розвиток морального аспекту нормативних структур зрілого соціалізму характеризуються не тільки становленням загальнонародного змісту системи моральних норм, не тільки перетворенням простих норм моралі і справедливості в непорушні життєві правила, утвердженням і всеширшим проникненням у тканину морального способу регулювання комуністичних моральних принципів, таких, як гуманізм, колективізм, взаємодопомога тощо. Відмінною особливістю нормативного регулювання в розвинутому соціалістичному суспільстві є також глибока єдність і взаємопроникнення права і моралі, посилення їх взаємодії в регулюванні суспільних відносин. Це проявляється і в процесі нормотворчості, де активну роль відіграє моральний фактор, і в зміні структури правових норм, які використовують моральні оцінки і категорії, і в процесі витіснення правових норм моральними при регулюванні окремих сфер соціальної життєдіяльності, в одночасовому регулюванні окремих категорій суспільних відносин правовими і моральними нормами, а також у цілому ряді інших форм.

Нормативне регулювання, крім кодування соціально-корисних зразків поведінки у системі соціальних норм, передбачає переведення змісту останніх в реальну поведінку суб'єктів соціальної діяльності. Реалізація нормативних приписів — винятково складна соціальна функція. Вона включає доведення норм до загального відома за допомогою соціальних інститутів і засобів, тобто нормативну інформацію і пропаганду, нормативне виховання і забезпечення, перевірку доцільності і ефективності діючих норм (зворотний зв'язок) тощо. Специфіка вказаного аспекту нормативного регулювання в розвинутому соціалістичному суспільстві особливо чітко проявляється по лінії взаємодії норми і особи, оскільки соціальні норми, на відміну від інших регуляторів людської діяльності (об'єктивні економічні і соціально-політичні умови життєдіяльності, характер соціального середовища та ін.), впливають на поведінку людини через внутрішні механізми саморегулювання і самоконтроль. Регулююча функція соціальних норм здійснюється шляхом впливу на поведінку людей через їх свідомість і волю, шляхом «стимулювання відповідних мотивів, настанов, інтересів, які забезпечують поєднання, а при необхідності і підкорення власних інтересів суспільним» [8, с. 132].

Одним з важливих підсумків соціально-політичного і культурного розвитку нашого суспільства у напрямку зрілого соціа-

лізму є становлення нового типу людини, людини розвинутого соціалістичного суспільства, моральне обличчя якої окреслено нормами морального кодексу будівника комунізму, нормами, у яких втілена висока моральна сила політики партії, послідовна партійність комуністичної моралі, що формується вже в соціалістичному суспільстві. Справедливо зазначає Г. Л. Смирнов, що свідомість більшості радянських людей «не просто фіксує наявність принципів і норм організації соціалістичного суспільства, а сприймає їх як справедливий устрій. Знання виливаються у схвалення соціалістичних принципів і норм громадської організації, в ідейні переконання, які спрямовують дії людей на зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства» [7, с. 217]. Дана риса зрілого соціалізму не може не викликати певних змін у методах реалізації нормативних приписів. Ці зміни виражаються, перш за все, в обмеженні примусу і розширенні методів переконання і роз'яснення, у все більшому витісненні державного примусу мірами громадського впливу¹, у зростанні регулятивного значення громадської думки, яка покликана рішуче засуджувати порушення трудової дисципліни, користолюбство, дармоїдство, хабарництво, пияцтво, різні пережитки минулого у свідомості і поведінці людей. Необхідною умовою ефективного нормативно-правового і морального регулювання при розвинутому соціалізмі є постійний і дієвий контроль з боку широких народних мас за роботою державного апарату і господарських органів.

У системі нормативного регулювання розвинутого соціалістичного суспільства всезростаюча роль належить нормам численних громадських організацій і трудових колективів. Вони вносять значний вклад в організацію і впорядкування соціальних зв'язків, являючи собою відносно самостійний вид соціальних норм, норм моралі, які виражають волю осіб, об'єднаних у громадську організацію чи колектив.

Зазначені вище особливості нормативного регулювання багато в чому існують швидше як глибокі і перспективні тенденції, ніж відмінні риси, що установилися. Так, наприклад, ще чимало доведеться зробити для того, щоб підвищити науковість і об'єктивність нормативних структур нашого суспільства, щоб соціальні норми, що функціонують на різноманітних рівнях його структурної організації оперативно і точно відображали потреби суспільного розвитку. Розв'язання цього актуального завдання тісно пов'язане з глибоким і всебічним науковим дослідженням суспільних явищ.

¹ Так, наприклад, конкретно-соціологічний аналіз ефективності мір дисциплінарного і громадського впливу на порушників трудової дисципліни показує, що останні більш результативні. Рівень повторності порушень після застосування заходів громадського впливу коливається від 7 до 14%, а після застосування дисциплінарних мір — від 35 до 40%. Велика ефективність громадського впливу на порушників дисципліни підтверджується і результатами опиту громадської думки [див. 5, с. 17]; між тим, громадські форми боротьби з порушниками трудової дисципліни досить часто недооцінюються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Дебати шостого Рейнського ландтага (стаття перша).— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 30—84.
2. Брежнев Л. І. Індійсько-радянська дружба непорушна.— Ленінським курсом. Промови і статті. К., Політвидав України, 1974, т. 4, с. 335—346.
3. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М., «Юридическая литература», 1971. 223 с.
4. Керимов Д. А. Философские проблемы права. М., «Мысль», 1972. 472 с.
5. Некрасова И. Ф. Социальная дисциплина и проблемы ее регулирования. Автореф. канд. дис. Х., 1973. 23 с.
6. Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций. М., «Мысль», 1973. 422 с.
7. Смирнов Г. Л. Советский человек. М., Политиздат, 1973. 404 с.
8. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. Х., Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 208 с.

Л. С. ДІДОРЧУК, канд. філос. наук

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ВИРОБНИЧИЙ КОЛЕКТИВ — НОВА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОСТЬ ЛЮДЕЙ

У соціалістичному суспільстві виробничий колектив — не тільки виробничий осередок, але і соціальна спільність людей, становлення і розвиток якої нерозривно пов'язане з перетворенням соціально-класової структури суспільства у процесі будівництва соціалізму і комунізму.

Розуміння цього зв'язку ґрунтується на розкритті конкретного прояву закону про визначальну роль способу виробництва, матеріального життя стосовно соціальної структури суспільства.

Аналіз дії цього закону дає можливість стверджувати, що в умовах панування суспільної власності на засоби виробництва і колективного ведення господарства, що складає першу умову комуністичної асоціації [І, с. 333], формування виробничих осередків приводить водночас і до формування їх як соціально однорідних спільностей людей.

Побудова соціалізму означає якісний стрибок у перетворенні соціально-класової структури суспільства на основі ствердження суспільної власності на засоби виробництва. Одночасно відбувається становлення виробничих колективів як соціалістичних спільностей, що виступають елементами соціальної структури і відображають досягнуту ступінь соціальної однорідності суспільної системи.

Різномісний аналіз життя колективів, узагальнення досвіду соціалістичного будівництва дали можливість ЦК КПРС у Тезах «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» визначити трудовий колектив як важливу ланку «економічного, соціального та духовного життя соціалістичного суспільства» [3, с. 45].

Всебічна характеристика трудового колективу як багатогранного суспільного явища міститься в документах XXIV з'їзду партії. У доповіді ЦК КПРС з'їзду розкриваються не тільки форми економічної діяльності трудових колективів і завдання, що стоять перед ними в цій галузі, але й підкреслюється те велике місце, яке належить колективам у розвитку соціалістичної демократії [2, с. 92], у розв'язанні інших завдань. Визначаючи роль трудових колективів як основних осередків радянського суспільства, XXIV з'їзд КПРС відзначив: «Тут важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності радянських людей. Тут формуються нові соціалістичні якості трудящих, складаються відношення дружби і товариської взаємодопомоги. Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — ось невід'ємна риса нашого способу життя» [2, с. 92].

Які ж ознаки дають можливість характеризувати соціалістичний виробничий колектив як форму спільності людей, елемент соціальної структури?

Важливою ознакою виробничого колективу як спільності людей є об'єктивний характер його виникнення, безпосередня обумовленість матеріальними відносинами.

Марксистська філософія завжди пов'язувала виникнення і функціонування соціальних форм спільності з певним способом виробництва, розглядаючи їх як безпосередній результат, продукт економічного розвитку, його форму і безпосереднє вираження. Економічна детермінованість врешті-решт притаманна і громадським організаціям, але на відміну від соціальних форм спільності вони не пов'язані безпосередньо з економічним розвитком суспільства і володіють у цьому розумінні певною самостійністю. Тому безпосередність зв'язку із способом виробництва, пряма обумовленість ним є важливим критерієм соціальної спільності, вона є основоположною для визначення її як елемента соціальної структури, дає ключ до розуміння взаємозв'язку, взаємообумовленості існуючих у суспільстві груп людей.

Зв'язок соціальних форм спільності із способом виробництва проявляється по-різному і має певну специфічність для етнічних, сімейно-родинних спільностей, для класів і соціальних прошарків.

Соціалістичний виробничий колектив посідає певне місце у системі суспільного виробництва, відображає притаманну соціалістичному суспільству систему розподілу праці.

Безпосередня обумовленість системою виробничих відносин соціалістичного суспільства є тим основним критерієм, який дає змогу визначити виробничий колектив як спільність людей і елемент соціальної структури. Разом з тим об'єктивний характер виникнення колективу не означає, що даний процес відбувається автоматично. Необхідним фактором формування колективу ви-

ступає цілеспрямована діяльність КПРС, її первинних осередків у колективах, державних органів, громадських організацій.

Будь-яка соціальна спільність виступає як єдність певних суспільних відносин. Важливим проявом цієї єдності є той факт, що спільності постають суб'єктами різних суспільних взаємозв'язків, реалізують їх у процесі своєї життєдіяльності.

Аналіз суспільних функцій виробничих колективів свідчить про те, що колектив являється носієм різних видів відносин. Саме ця обставина і обумовлює зростання його ролі у житті радянського суспільства.

Не тільки багатогранна виробнича діяльність, але й активна участь у політичному житті, робота по ідейному вихованню членів колективу, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня, по зміцненню соціалістичного правопорядку, утвердженню норм комуністичної моралі тощо стало невід'ємною функцією виробничих колективів.

Одним з проявів становлення колективу як суб'єкта суспільних відносин є формування системи колективних органів. Це проявляється, по-перше, у тім, що первинні осередки КПРС, громадські організації і добровільні товариства, діючі в колективах, все більше виступають і як органи самого колективу. По-друге, виникає ряд чисто колективних органів. Важливе місце серед них посідають робітничі збори, постійно діючі виробничі наради (ПДВН), громадські бюро нормування (ГБН), бюро економічного аналізу, громадські відділи кадрів, ради робітничої честі тощо.

Через дану систему органів представницької і безпосередньої демократії трудовий колектив і виступає як суб'єкт політичних, моральних, правових та інших суспільних відносин.

Як суб'єкт різних суспільних відносин, соціалістичний виробничий колектив усе частіше стає предметом спеціальних досліджень у нашій літературі [4; 6; 7].

Виступаючи суб'єктом суспільних відносин, колектив тим самим утверджує себе як соціальну спільність. Усі передуючі йому виробничі осередки антагоністичних формацій в жодному виді взаємозв'язків не виступають по суті як суб'єкти. Відносини, які реалізуються у їх життєдіяльності, є перш за все відносини представників різних класів і прошарків, а тому фактичними суб'єктами відносин являються дані соціальні групи.

Звичайно, доки існує соціально-класова структура, соціалістичні колективи також виступають ланками, в яких вона проявляється. Але це тільки один бік функціональної ролі, яка належить колективу у соціальній структурі соціалістичного суспільства. Другий бік полягає у відносній самостійності колективу як суб'єкта всіх суспільних відносин.

Можливість такої самостійності залежить від ряду факторів. Перш за все, вона визначається ступенем зближення соціалістичних класів і прошарків на основі розвитку соціалістичних вироб-

ничих відносин. Зближення соціальних груп самого колективу, як прояв цього процесу, виступає об'єктивною умовою для об'єднання усіх членів колективу в цілісний соціальний осередок і суб'єкт усіх відносин.

Друга необхідна умова — високий рівень суспільно-політичної активності, організованості і відповідальності членів колективу. Все це досягається у процесі цілеспрямованої діяльності КПРС і громадських організацій, у згуртуванні колективу, залученні його до різнобічної громадської діяльності.

У процесі спільного здійснення різних громадських функцій, під впливом конкретних умов життєдіяльності у членів виробничих колективів складаються особливі, характерні тільки для даного колективу, психологічні риси, колективні норми моралі, традиції тощо. Особливий психологічний склад колективу — одна з його істотних ознак. В той же час він вказує ще на одну рису, яка дає змогу характеризувати виробничий колектив як соціальну спільність. Цією рисою виступає стійкість, відносна стабільність складу колективу. Вказуючи на дану особливість, Л. П. Буюєва підкреслює, що тільки у цьому випадку може скластися «глибока спільність морально-психологічних характеристик, що визначає психічний склад колективу» [5, с. 37]. Серед більшості дослідників не має підтримки спроба розповсюдити поняття «колектив» на короткочасові нестійкі формування.

Як спільність, що функціонує і розвивається в умовах соціалізму, виробничий колектив характеризується суспільно-корисним характером діяльності, єдністю мети і корінних інтересів усіх його членів, а також самого колективу і суспільства, спільністю марксистсько-ленінської ідеології. Його соціальну суть складає досягнута в основному, головному соціальна рівність представників різних груп трудящих.

Формування виробничого колективу як нової спільності завершується з цілковитим стиранням класової різниці, тобто в результаті утвердження комуністичних суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 7—521.
2. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
3. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967. 63 с.
4. Бельх А. К. Политическая организация общества и социалистическое управление. Л., Изд-во ЛГУ, 1967. 215 с.
5. Буюева Л. П. Социалистический коллектив как разновидность социальной группы.— «Вестник МГУ», Серия VIII, философия, 1967, № 5, с. 32—45.
6. Елеукулов К. С. Социалистический производственный коллектив в системе общественных отношений. Автореф. канд. дис. Л., 1969. 29 с.
7. Копейчиков В. В., Ольховский Б. И. Статус социалистического трудового коллектива.— «Советское государство и право», 1972, № 1, с. 30—39.